

Gabriel Talmațchi, *Monetăriile orașelor vest-pontice Histria, Callatis și Tomis în epoca autonomă*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011, 680 pagini și 83 planșe.

Lucrarea de sinteză întocmită de colegul constănțean Gabriel Talmațchi se bazează în mare parte pe teza de doctorat elaborată în anii 1998-2005 sub coordonarea prof. Virgil Mihailescu-Bîrlița și susținută la Facultatea de Istorie a Universității "Alexandru Ioan Cuza" din Iași. Așa cum era firesc, teza de doctorat a fost îmbogățită cu materiale noi apărute după momentul susținerii, unele publicate chiar de către autor. De altfel, în prefața semnată de conducătorul tezei de doctorat, prof. Virgil Mihailescu-Bîrlița, este subliniată importanța și dificultatea temei, dar și efortul extraordinar depus de către autor în direcția strângerii, prelucrării și analizei materialului numismatic. În acest sens stau mărturie numeroasele articole și studii publicate de Gabriel Talmațchi, care abordează diferite aspecte privind monetăria orașelor vest-pontice Histria, Tomis și Callatis, dar și problemele ridicate de prezența și răspândirea monedei grecești în zona Dunării de Jos în secolele VI-I a. Chr. Pentru o perioadă atât de mare și o tematică asupra căreia s-au aplecat de-a lungul vremii și alți cercetători, fie în direcția editării de izvoare numismatice, fie prin analiza circulației monetare în secvențe cronologice mai restrânse, se impunea realizarea unei lucrări de sinteză. Volumul debutează cu un capitol introductiv care cuprinde un istoric al cercetărilor structurat pe două direcții: începuturile studierii monedelor pontice aflate în strânsă legătură cu fenomenul constituirii marilor colecții particulare și publice din secolul al XIX-lea și stadiul cercetării, cu specială privire asupra progresului înregistrat în ultimele decenii. Este evocată importanța colecționării și publicării monedelor bătute de Histria, Tomis și Callatis încă din secolul al XVII-lea, mai întâi de către colecționari străini și apoi de către cei români dintre care se remarcă banul Mihalache Ghica, Cezar Bolliac, Nicolae Mavros, D. A. Sturdza, M. C. Sutz, V. Canarache și G. Severeanu. O bună parte dintre colecțiile particulare românești constituite în secolul al XIX-lea și în prima parte a veacului următor au ajuns în proprietate publică, prin donație sau achiziție, rămânând și în prezent importante instrumente de lucru. De altfel, primele studii și observații asupra evoluției monetăriei vest-pontice în perioada autonomă au fost generate tocmai pe baza pieselor aflate în colecțiile amintite. Studiarea monedelor bătute de Histria, Tomis și Callatis a avansat semnificativ în a doua jumătate a secolului XX și la începutul celui următor atât în privința publicării și a metodei de abordare a materialului numismatic cât și a interpretării acestuia. În această direcție lucrarea publicată de Gabriel Talmațchi se constituie într-un binevenit bilanț al cercetării activității monetare a celor trei orașe vest-pontice ridicând probleme rămase încă în discuție și aducând la lumină izvoare care deslușesc aspecte ale vieții economice și politice la Dunărea de Jos.

Cel de-al doilea capitol cuprinde o analiză amănunțită a contextului politic și economic fără de care nu se poate înțelege debutul, dezvoltarea și impactul în zonă al activității monetare a orașelor Histria, Tomis și Callatis în secolele VII-I a. Chr. Pentru început sunt prezentate aspecte generale ale colonizării grecești în

zona litoralului vest-pontic al Mării Negre, analiza concentrându-se asupra întemeierii celor trei orașe menționate, la care se adaugă Orgame (Argamum) despre care nu sunt date privind baterea de monedă cu excepția unor semne premonetare (vârfuri de săgeți) a căror atribuire este însă incertă. Legăturile politice și economice cu populația autohtonă sunt subliniate atât de documentele scrise cât și de rezultatele cercetărilor arheologice care includ o serie de descoperiri monetare. Sunt trecute în revistă principalele evenimente politice care au influențat evoluția coloniilor grecești vest-pontice, de la expediția perșilor conduși de Darius I la constituirea imperiului macedonean al lui Alexandru cel Mare, războaiele diadohilor și lupta pentru putere în lumea elenistică, integrarea în imperiul pontic creat de Mithridate VI Eupator și apariția Romei în zonă. Implicarea orașelor vest-pontice în frământările și conflictele lumii elenistice se reflectă limpede în activitatea monetară așa cum este cazul baterii unor serii de stateri din aur la mijlocul secolului III a. Chr. și la începutul secolului I a. Chr. În legătură cu acest ultim episod semnificativă este producția de stateri de aur târzii de tip Lysimach care poartă marca orașelor Histria, Tomis și Callatis și a căror batere a avut rațiuni strict militare și a fost prilejuită de războaiele mithridatice.

Capitolul al treilea este dedicat semnelor monetare, un subiect încă aflat în discuție și care a stârnit de-a lungul timpului controverse printre specialiștii care l-au abordat. Analiza debutează cu o discuție asupra condițiilor care au permis apariția semnelor monetare în zona de colonizare greacă din vestul Mării Negre. Discuția se concentrează îndeosebi asupra așa numitelor "vârfuri de săgeți" din bronz, a rolului economic pe care îl îndeplineau și a centrelor de producție. Sunt prezentate o serie de aspecte legate de procesul tehnologic de producere și de atribuire a lor. Turnarea "vârfulor de săgeți" în ateliere amplasate în orașele grecești din zonă, dintre care se remarcă Histria, este în acest moment bine documentată prin descoperiri. Studiarea detaliată a materialului cunoscut și inedit conduce la mai multe observații și o privire critică asupra literaturii de specialitate în care se abordează problema tipologiei, metrologiei și cronologiei "vârfulor de săgeți". Reținem propunerea autorului de a stabili începuturile producerii lor înainte de mijlocul secolului VI a. Chr., poate chiar din ultimele două decenii ale primei părți a veacului menționat. Ipoteza de lucru rămâne a fi confirmată de noi descoperiri și eventual de analize asupra metalului, direcție de cercetare aflată deocamdată în fază incipientă. Prezența unor simboluri precum ancora și roata cu spițe sau litera A oferă indicii privind centrele de producție. Dacă identificarea orașului Apollonia Pontica drept producător al pieselor cu ancoră și litera A pare a fi asigurată, analiza materialului descoperit la Histria și în împrejurimi îl determină pe autor să atribuie acestei cetăți "vârfulor de săgeți" pe care se află roata cu patru spițe.

Capitolul al patrulea, *Aspecte generale privind desfășurarea procesului monetar în coloniile vest-pontice dobrogene în contextul lumii grecești*, reprezintă un preambul la capitolele următoare în care este analizată în detaliu producția monetară a celor trei orașe grecești aflate pe litoralul dobrogean: Histria, Tomis și Callatis. Cititorul este pus în temă cu apariția și evoluția monedei în lumea greacă de la staterii de electrum bătute în Lydia în secolul VII la tetradrahmele ateniene din argint și primele monede din bronz. Este remarcată dependența producției monetare de

accesul la minele de metal prețios sau cupru, dar și de rolul jucat de exploatățile aurului aluvionar. Analizele asupra metalului au reușit să identifice unele surse de aur și argint utilizate în lumea greacă, în special în Asia Mică. În ceea ce privește monedele din bronz bătute de orașele grecești din Dobrogea, remarcăm că este respinsă o mai veche ipoteză potrivit căreia cuprul utilizat în procesul de batere a monedelor histriene ar avea origine locală și ar proveni de la Altân Tepe. Analize recente asupra monedelor tomitane autonome oferă observații interesante privind originea cuprului. Măcar o parte din metalul utilizat ar avea o proveniență nord-pontică, însă rezultatele trebuie privite cu prudență și este nevoie de un eșantion mai bogat care să confirme statistic ipoteza înaintată, așa cum remarcă și autorul. Observația că la Histria se bătea un număr de piese dintr-o anumită cantitate de metal prețios fără a fi respectată greutatea standard pentru fiecare monedă în parte este susținută de cercetarea materialului numismatic, în special în cazul argintului. În cazul monedelor de aur de tip Alexandru cel Mare și Lysimach atribuite orașelor vest-pontice, standardele de batere erau mult mai stricte, diferențele de greutate fiind neesențiale. Un caz interesant îl constituie tezaurul descoperit la Poiana, jud. Galați, alcătuit din monede de bronz callatiene dintre care cel puțin două ar fi fost aurite. Dacă observația editorilor tezaurului este corectă, atunci se nasc o serie de întrebări legate de scopul auririi unor piese din metal comun și identitatea celor care au efectuat operațiunea. În acest stadiu al cercetării discuția rămâne deschisă, după cum remarcă și autorul, și este greu de stabilit dacă este vorba de o politică dusă de către emitent sau este vorba de acțiunea unor „întreprinzători”. Piese „aurite” descoperite la Poiana sunt însă diferite din punct de vedere metrologic și iconografic de monedele de aur din epocă și ne întrebăm dacă observațiile editorilor tezaurului sunt corecte. Răspunsul la întrebarea dacă monedele de bronz callatiene au fost într-adevăr aurite poate fi dat doar de efectuarea unei analize a metalului.

Capitolul următor este dedicat exclusiv monetăriei histriene în perioada autonomă. Pentru început, un consistent subcapitol tratează în detaliu iconografia monedelor histriene atât pentru cele de argint cât și pentru cele din metal comun. În cazul cunoscutelor drahme de argint, cu capetele inversate aflate pe avers, autorul se raliază opiniei că ar putea fi reprezentarea unei zeițe, cel mai probabil Apollo. Diferențele stilistice și tehnica de batere constituie criterii care conduc la gruparea drahmelor histriene din argint în mai multe serii. Dintre acestea se remarcă a patra serie, ultima din punct de vedere cronologic și cu cele mai multe exemplare cunoscute. Unele imitații după drahme din a patra serie sunt puse pe seama populației autohtone. Ținând cont de materialul numismatic descoperit, producerea unor imitații ar fi avut loc în diferite centre locale de putere printre care este luat în calcul și cel de la Adâncata-Floriile. În cazul monedelor din argint histriene de tip Demetra, rar întâlnite în descoperiri sau în colecții, materialul publicat este încă insuficient pentru formularea unor ipoteze. Pentru piesele de bronz, analiza se concentrează în special pe tipurile din care s-au păstrat mai multe exemplare precum cel cu roată, cu zeu fluvial sau cu Apollo pe avers, în ultimul caz date noi din punct de vedere al iconografiei fiind aduse pe baza unor monede aflate în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța. După recenzarea variantelor de redare a numelui orașului pe

monedele din perioada autonomă este abordată problema magistraților monetari și a numeroaselor monograme și sigle prezente pe exemplarele din argint. Cercetarea materialului numismatic histrian aflat în colecții publice sau private permite autorului schișarea unui tablou complet al monogramelor și siglelor aflate pe monedele din argint la care se adaugă și cele din metal comun. Unii magistrați monetari au fost puși în legătură cu personaje menționate de sursele scrise de la mijlocul secolului I a. Chr. așa cum este cazul lui Aristagoras, fiul lui Apaturos. Identificarea magistratului monetar prezent pe monedele de bronz cu personajul menționat de un decret histrian este privită însă, pe bună dreptate, cu prudență de către autor.

Sistemul monetar adoptat de Histria a stârnit controverse de-a lungul timpului printre cercetătorii care s-au aplecat asupra acestei teme. Mai multe teorii au încadrat emisiunile din argint sau o parte dintre ele în sistemul eginetic, fenician, persic, attic sau într-un sistem local derivat din cel eginetic. Ipotezele s-au învățit în jurul unei realități observate de către toți cercetătorii: scăderea progresivă a greutateii pieselor din argint de la peste 8 grame în cazul celor arhaice la c. 4 grame pentru exemplare considerate a fi printre cele mai recente. Cum observații pertinente asupra metrologiei monedelor de argint histriene nu pot fi puse în circuitul științific fără studierea amănunțită a materialului numismatic și utilizarea statisticii, autorul alocă tabelelor și diagramelor un spațiu important din economia lucrării. Bazată pe un volum de muncă impresionant, partea de statistică, alcătuită din 123 de grafice și 63 de tabele, dezvăluie evoluția ponderală a monedelor din argint pe grupe de emisiuni și în cadrul acestora pe sigle și monograme. Metoda este aplicată și pentru monedele de bronz histriene a căror evoluție ponderală este tratată în funcție de tipuri constituite pe baza iconografiei și pe grupe de piese care au în comun același magistrat. Rezultatele statisticii privind metrologia, descoperirile, gruparea pe tipuri a argintului și bronzului și situația în plan monetar a altor orașe din bazinul pontic oferă autorului prilejul unor precizări asupra cronologiei monedelor histriene, îndelung disputată de către specialiști. Primele două serii ale pieselor din argint ar fi fost bătute între anii c. 450 și 420 a. Chr., a treia ar fi debutat pe la 400 a. Chr. iar a patra grupă, cea mai bogată ca număr de exemplare și descoperiri înregistrate, ar continua până în preajma anului 300 a. Chr. Baterea unor piese cu greutate scăzută ar putea continua până spre anul 280 a. Chr. sau poate chiar mai târziu spre 260 a. Chr. Unele piese din argint cu titlu mai mic și cu o greutate sensibil diminuată ar fi fost produse și în secolul II a. Chr. Remarcăm abandonarea teoriei mai vechi potrivit căreia după anul 313 a. Chr. încetează baterea monedelor de argint histriene. Un argument care părea solid, utilizat în favoarea teoriei abandonării baterii de monedă din argint, a fost trecerea la etalonul attic după 280 a. Chr. Cercetările efectuate în ultimii ani au nuanțat această presupusă „trecere” care, în cazul Histriei nu poate fi luată în calcul înainte de c. 260 și trebuie privită ca un episod aparte legat de implicarea orașului în diferite alianțe și conflicte din lumea elenistică și care are drept rezultat punerea în circulație a unui număr restrâns de stateri din aur de tip Alexandru cel Mare și Lysimach și tetradrahme de argint de tip Alexandru cel Mare purtând sigla ΙΣ. În privința monedelor de bronz remarcăm revizuirea datării exemplarelor de modul mare din tipul Apollo și sigla

A pe baza unor descoperiri mai vechi și mai noi. O datare mai timpurie cu câteva decenii pare a fi asigurată de prezența acestor piese în tezaurul descoperit în anul 2007 în apropierea orașului Tulcea și alcătuit din monede de bronz de la Filip II, Alexandru cel Mare și Odessos.

Capitolul al șaselea este dedicat monetăriei callatiene în perioada autonomă. Analiza debutează cu prezentarea iconografiei și legendelor utilizate de orașul Callatis în cazul monedelor din argint și bronz. Recenzarea întregului material numismatic cunoscut oferă autorului ocazia schițării unui tablou complet al monogramelor și siglelor aflate pe tipurile monetare puse în circulație de Callatis. Dintre rezultatele semnificative ale investigației reținem tabelul cu magistrați monetari, 58 la număr, care au activat în perioada autonomă și repartizarea lor pe tipuri monetare a căror datare este revizuită în unele cazuri de către autor. O analiză amănunțită din punct de vedere metrologic este efectuată pe tipuri monetare, surprinzând în cele 67 de tabele și 65 de grafice evoluția ponderală atât pentru piesele din argint, mai rar întâlnite, cât și pentru cele din bronz, mult mai bine reprezentate în descoperiri. Problema cronologiei emisiunilor callatiene este abordată în lumina unor descoperiri mai noi și mai vechi care sugerează o succesiune a tipurilor monetare. Primele monede ar fi cele din argint de tip Herakles bătute între 330 a. Chr. și c. 281 a. Chr., sau chiar mai târziu. Monetăria de bronz ar debuta cu piesele de tip Dionysos pe avers și panteră pe revers și cele de tip Herakles, iar după 281 a. Chr. s-ar data alte tipuri monetare: Apollo și Dionysos/cunună de iederă. În secolele II-I a.Chr. orașul ar fi pus în circulație, probabil în paralel după cum sugerează similitudinile între magistrații monetari, piesele de tip Artemis, Hermes și Atena.

Emisiunile monetare ale orașului Tomis sunt studiate separat, într-un capitol în care sunt prezentate și discutate diferite aspecte legate de iconografie, metrologie și cronologie. Cercetarea materialului numismatic edit și inedit prilejuiește întocmirea unui tabel cu magistrații monetari, 76 la număr, din perioada autonomă. Comparativ cu celelalte două orașe aflate pe litoralul dobrogean surprinde numărul mare de magistrați monetari, mai ales că la Tomis baterea de monedă debutează mult mai târziu, la mijlocul secolului III a. Chr. Numărul mic de piese cunoscut din anumite tipuri lasă deschisă problema magistraților monetari dar și a evoluției ponderale și a cronologiei. Descoperirile și analogiile cu alte piese din lumea elenistică sugerează că monedele de bronz de tip Atena pe avers și bufniță pe revers ar fi fost bătute la mijlocul secolului III a. Chr.

Un capitol al lucrării este dedicat emisiunilor postume de tip Alexandru cel Mare și Lysimach atribuite celor trei cetăți vest-pontice Histria, Tomis și Callatis. Recenzarea staterilor de tip Alexandru cel Mare cu sigla orașului Histria pe revers indică o batere sporadică, prezența lor fiind înregistrată într-un singur tezaur descoperit la Anadol în Ucraina. Mult mai numeroși sunt staterii de tip Alexandru cel Mare atribuiți orașului Callatis și semnați în tezaure precum Anadol (Ucraina), Dăeni (jud. Tulcea) și Mărășești (jud. Vrancea) sau în descoperiri izolate. Recent, baterea la Histria a staterilor postumi de tip Alexandru cel Mare, dar și a unei serii de stateri timpurii de tip Lysimach a fost pusă pe seama implicării orașului în conflictele care au măcinat lumea elenistică

la mijlocul secolului III a. Chr. În același context are loc și baterea unei părți consistente din staterii de tip Alexandru cel Mare atribuiți orașului Callatis. Războaiele mitridatice au prilejuit punerea în circulație de către Histria, Tomis și Callatis a celor mai târzii stateri de tip Lysimach, datați în primele decenii ale secolului I a. Chr. Studiarea materialului numismatic certifică includerea celor trei orașe în imperiul pontic creat de Mithridate VI.

Cel din urmă capitol al lucrării se constituie într-o radiografie a fenomenului contramarcării monedelor bătute de Histria, Tomis și Callatis. Rezultatele statisticii indică, pentru fiecare atelier în parte, cele mai comune contramărci: la Histria cele cu Helios, Hermes și Demetra; la Callatis cele cu Hermes, Artemis, Demetra și Atena; la Tomis cele cu Hermes, Atena, Apollo și Demetra. Se observă că procedura de contramarcare din secolele II-I a. Chr. relevă faptul că orașele nu mai erau capabile de a procura resursele de metal pentru baterea altor monede. Materialul studiat oferă indicii privind originea unor contramărci. Astfel, contramarca de formă circulară cu capul lui Hermes și contramarca sub formă de stea cu opt raze ar aparține Tomisului. Atelierul histrian ar fi aplicat contramărcile cu capul lui Helios iar cel callatian contramărcile cu capul zeiței Atena.

Lucrarea se încheie cu un capitol de concluzii în care sunt însumate cu modestie principalele rezultate obținute în urma unei serioase analize a materialului numismatic atribuit cetăților grecești Histria, Tomis și Callatis. Cele 83 de planșe aflate la final ilustrează tematica și tipurile monetare expuse în volum. Pentru o perioadă în care sursele scrise sunt sărace, lucrarea de sinteză, publicată de colegul conștanțean, oferă specialiștilor și nu numai un util și binevenit instrument de lucru.

Aurel VÎLCU*

* Aurel VÎLCU: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, str. H. Coandă, nr. 11, București, 010667.